

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

DOI: 10.26565/2226-0994-2025-72-1

УДК: 101:172

Анатолій Єрмоленко

ПРОСВІТНИЦТВО ЯК «НЕЗАВЕРШУВАНИЙ ПРОЄКТ» І УНІВЕРСИТЕТСЬКА ФІЛОСОФІЯ В УМОВАХ КРИЗИ ТА ВІЙНИ²

У статті запропонована ідея «незавершеного просвітництва», яка передбачає перманентне творення рефлексивних структур обґрунтування норм і цінностей суспільства на основі метаінституції деліберативної демократії. Попри тлумаченню просвітництва як певного історичного етапу духовного розвитку суспільства (давньогрецького чи новоевропейського), просвітництво тлумачиться як певний структурний елемент «зворотнього зв'язку» суспільства, що забезпечує його самопізнання, саморефлексію і самоконтроль. Складником тут постає громадський дискурс, що передбачає комунікативну, аксіологічну та політичну компетенції громадян, здатність і мужність публічно застосовувати ними свій розум і спільно з іншими людьми доходити згоди щодо розв'язання головних проблем суспільства. Ідея просвітництва важлива для визначення політесу модерного суспільства, свобідної особистості, модерних інституцій загалом, громадянського суспільства з його сферою публічності тощо. Ідея «незавершеного просвітництва» передбачає перманентне творення рефлексивних інституцій суспільства. Просвітництво тлумачиться як певна інстанція саморефлексії суспільства, як його структурний елемент, «конститутивний чинник», як критичне ставлення до самої рефлексії. Отже просвітництво є метаінституцією суспільства, його легітимативною інстанцією, що спрямована на ствердження, виправдання, обґрунтування норм, цінностей, звичаїв, традицій та інституцій суспільства.

Ключові слова: громадськість, демократія деліберативна, дискурс, просвітництво, структури рефлексивні.

Я запропонував цю тему насамперед тому, що ми маємо потужну традицію просвітницької діяльності. Витоки цієї традиції тягнуть свій родовід принаймні від Григорія Сковороди, 300-річчя якого ми відзначили 2022 року. Сковорода – наш великий філософ, перекладач, педагог, та насамперед він – просвітитель-гуманіст, який навчав життя людей і сам «учив як жив» (Дмитро Багалій). Він застосовував сократичний діалог, складником якого є не тільки маевтичний, а й еленктичний метод, тимчасом як новоевропейська філософія дедалі більше звертається до теоретичного монолізму.

А минулого року філософська громадськість світу відзначила ще й 300-річчя з дня народження Імануеля Канта, одна із провідних праць якого називалась «Відповідь на запитання: що таке просвітництво?». Гасло просвітництва «май мужність керуватись своїм власним розумом» має особливу значущість у наш час. Кант як просвітник і критик просвітництва, поклавши межі розуму, визначив і вектор розвитку сучасної філософії, тому він актуальний і сьогодні. Кант – не просто просвітник, «Кант – наш просвітник», як назвав свою нещодавно видану книжку представник Берлінської трансцендентальної прагматики Дитрих Бьолер [Böhler, 2024].

© Єрмоленко А. М., 2025.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

² Стаття написана на основі двох доповідей член-кореспондента НАН України, директора Інституту філософії імені Г. С. Сковороди, доктора філософських наук, професора А. М. Єрмоленка: 1) на круглому столі «Філософської думки»: «Європа: політика, право, демократія. Частина 1. Європейська цивілізація, цінності, інтереси» (надруковано: Філософська думка, 2017, № 5, с. 16-21) і 2) на пленарному засіданні XXXI Харківських міжнародних сковородинівських читань «Метафізика серця в українській та західноєвропейській філософії» (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 3 грудня 2023 року) а також матеріалах дискусії.

Я вже зазначав, що ідея просвітництва важлива ще й тому, що «політес просвітництва є важливим складником політесу модерного суспільства». Без просвітництва не тільки не могло бути повнолітньої, свободної особистості, не тільки не було б Французької революції, а й модерних інституцій загалом, зокрема й громадянського суспільства з його сферою публічності як суспільної метаінституції. У цьому плані до основних чинників-принципів модерну, як показав німецький соціолог Рихард Мюнх у книжці «Культура модерну», належать: активізм, індивідуалізм, раціоналізм і універсалізм [Münch, 2000, S. 321]. Реалізація всіх цих принципів і потребує просвітництва.

Однак усі ті кризові явища, які виникають у процесі реалізації просвітницького проекту, поставили цілу низку питань, пов'язаних урешті-решт із ідеєю просвітництва як такою. Тому складно знайти філософа чи соціолога останніх сторіч, який не займався би критикою просвітництва, критикою розуму, раціональності й раціоналізації, модерну і модернізації загалом. Мало хто з філософів не критикував би згадані принципи модерну і не зводив би рахунки з просвітництвом. «Діалектика просвітництва» Теодора Адорно і Макса Горкгаймера була квінтесенцією цієї критики. До того ж просвітництво викликало антипросвітництво: Жозеф де Местр, Луї де Бональд у Франції, німецький романтизм Новаліса, братів Шлегелів та ін., які були не просто реакцією на модерн, а й великою мірою коригували його курс.

Проблематика просвітництва особливо актуальна для країн так званої «модернізації навздогін», до яких певною мірою належить і наша країна. І тут ми маємо поглянути на просвітницький проект, додаючи до концепту «модернізації навздогін» концепт «просвітництва навздогін». Але так само як і концепт «модернізації навздогін» доволі обмежений у світі глобальних комунікацій, так само обмежений і концепт «просвітництва навздогін».

У зв'язку з цим виникає запитання, наскільки ідея просвітництва актуальна в наш час, чи не вичерпала вона себе і як її тлумачити сьогодні? Адже крім критики модерну є й інші позиції щодо модерну й модернізації, які надають їм подальшої історичної перспективи. Зокрема, ідеться про «другий, рефлексивний модерн» Ульриха Бека [Beck, 2007, S. 211], «модернізацію модерну» Вольфганга Цапфа [Zapf, S. 238] тощо, що передбачають дослідження процесу модернізації не тільки в порівнянні з домодерними суспільствами, а й із самим модерном. Такі теорії «модернізації модернізації», або подальшої модернізації свого часу були інспіровані концептом «модерну як незавершеного проекту» (unvollendetes Projekt) Юргена Габермаса [Habermas, 1981].

Однак перспективнішим, як на мене, є концепт Рихарда Мюнха «модерну як **незавершеного проекту**» (unvollendbares Projekt) [Münch, 1995, S. 151], в якому вживані інші суфікси вказують на перманентний характер цього процесу. Адже, за Мюнхом, будь-яка завершеність призводить до догматизму, а зрештою, і тоталітаризму, а **незавершуваність** модерну передбачає, власне, модернізацію модернізації, тобто подальше, постійне й наполегливе творення рефлексивних структур суспільства, що й можна конкретизувати в зазначених концепціях.

Своєю чергою Клаус Міхаель Маєр-Абіх запропонував концепт **незавершеного просвітництва**. Зокрема в книжці «Повстання на захист природи», яку я переклав українською, він пише: «переважний тип нашої раціональності свідчить про **незавершеність просвітницького проекту**» [Maєr-Abіx, 2004, с. 43]. На основі такого діагнозу Маєр-Абіх розбудовує концепцію «**другого просвітництва**», що з огляду на глобальну екологічну кризу передбачає розширення просвітницької ідеї про спільноту людей і на позалюдський світ, коли людина і природа разом утворюватимуть єдиний спільносвіт.

До того ж нерівномірність суспільного розвитку і на глобальному, і на локальному рівнях, нові виклики кінця ХХ – початку ХХІ сторіч породжують регресії соціально-економічного і політичного штибу, а також у ціннісно-нормативній, світоглядній та морально-етичній сферах. Виникнення «нових релігій», звернення до традиційних

ціннісних постулатів, домодерних і навіть архаїчних світоглядів, посилення фундаменталізму в традиційних релігіях – усе це ще раз актуалізує проблематику, пов'язану з контроверзою просвітництва і антипросвітництва.

Питання актуальності просвітництва обговорювалось і в нашому Інституті, зокрема на Круглому столі журналу «Філософська думка» [Круглий стіл, 2017]. Гадаю, що тут можна було б запропонувати й наступні шаблі просвітництва: друге, третє просвітництво, про що писала Марія Култаєва в статті часопису «Філософська думка», присвяченого 300-річчю з дня народження Канта, показуючи, як чергові шаблі цього процесу додавали до нього нові риси і визначення [Култаєва, 2024].

Отже, йдеться не про порядковий номер шаблів чи етапів просвітництва, до яких можна додавати ще і ще, а про щось істотно нове в цьому процесі. Зокрема, до ідеї «нового просвітництва» звертаються сьогоденні очільники Римського клубу Ернст Ульрих фон Вайцекер і Андреас Вікман у доповіді «Ми на черзі», опублікованій з нагоди 50-річчя цієї інтелектуальної інституції [Weizsäcker, Wijkman, 2017]. «Ми потребуємо нового просвітництва», – категорично заявив співголова Римського клубу Вайцекер в інтерв'ю програмі Культура Радіо Німеччини [Weizsäcker, 2018].

Проте я хотів би запропонувати і розвинути не просто ідею нового, або оновленого просвітництва, чи черговий його порядковий номер, а ідею «незавершеного просвітництва», що передбачає перманентне творення рефлексивних інституцій суспільства. Причому я хотів би слідом за Вікторіо Гьосле відійти від звичного тлумачення просвітництва як певного історичного етапу чи стадії розвитку суспільства, таких, скажімо, як давньогрецьке просвітництво, елліністично-римський скептицизм, середньовічний номіналізм, новоевропейське просвітництво, критичні теорії суспільства, такі як марксизм і неомарксизм Франкфуртської школи, чи етика дискурсу [Гьосле, 2003, с. 54].

Я вважаю, що це поняття варто тлумачити як певну інстанцію саморефлексії, або «зворотнього зв'язку» суспільства, як його структурний елемент, або «конститутивний чинник», що позначається не тільки запереченням усталених звичаїв, традицій, які спираються на певний життєсвіт, а й рефлексію підстав цього заперечення, а також критичне ставлення до самої рефлексії. До того ж це не тільки категорія ментальності, а й соціально-онтологічна категорія. Таким чином, просвітництво є метаінституцію суспільства, його легітимативною інстанцією, спрямованою на ствердження, виправдання, обґрунтування норм, цінностей, звичаїв, традицій та інституцій суспільства. Просвітництво є чинником формування того, що Габермас називав «габітусом розуму».

Цей зворотній зв'язок вкрай важливий для суспільства, проте він є й неабиякою проблемою для сучасного комплексного суспільства, що містить у собі чималі ризики й загрози, потребуючи їх приборкання. Це те, що Ніклас Луман називав «соціологічним просвітництвом», видавши цілу низку праць, об'єднаних однойменною назвою. Адже зростання комплексності, чи складності суспільства потребує відповідної «редукції комплексності», отже, й вдосконалення відповідних інституцій «зворотнього зв'язку», пошуку нових засобів такої саморефлексії і посилення їх ефективності.

Ця складність лежить і в комунікативній площині, яка особливо дається в знаки сьогодні, коли людина дедалі більше переобтяжена комунікаціями, інформаційними інтервенціями, які набувають своєї власної динаміки розвитку, неконтрольованою людьми. І. Кант у праці «Відповідь на запитання: що таке просвітництво?» писав, що публіка сама себе просвітить, якщо надати їй свободу [Kant, 2004, S. 53]. Можна лише додати, що публіка сама себе й нагодує, якщо надати їй свободу.

Проте саме це сьогодні й постає особливою проблемою, адже свобода перетворюється на несвободу, залежність, коли інформація, підсилена цифровими технологіями, без нашого дозволу і контролю постійно здійснює інтервенцію в наше життя, нав'язуючи за допомогою прихованих перлокутивів, фейків, тенденційно підібраної інформації, ПСО тощо смисли, норми і цінності нашого життя. Тому «обов'язок знати» має буди доповнено «правом не знати», як слушно зауважує Курек Єнс [Kurreck Jens, 2002,

S. 379]. І це особливо важливо в наш час – час війни. Так само важливий й інший принцип, який вимагає від нас зважувати: «що говорити, а що приховувати».

Ця проблематика була тематизована на симпозіумі в Бад-Кісінгені 2022 року, організованому Центром Ганса Йонаса під назвою «*Дискурс і відповідальність за доби кризи та війни в умовах диджиталізації*» («Diskurs und Lebensverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten, auch in Zeiten der Digitalisierung»), у роботі якої й мені довелося взяти участь, виступаючи з доповіддю «Спільна відповідальність інтелектуалів в умовах війни Росії проти України» [Yermolenko, 2022]. Особливо хочу зауважити гасло цього симпозіуму: **«Із захопленням до безпрецедентної боротьби українок і українців із президентом Зеленським за свободу»** [Diskursverantwortung..., 2023, S. 61].

Другий аспект, звісно, пов'язаний з першим, оскільки демократія потребує зрілої особистості, її «повноліття», як показав ще Кант. Сьогодні у світлі комунікативного повороту це поняття позначається такими його визначеннями, як «комунікативна», «мовленнева», «моральна» компетентності тощо. До того ж знання окремої людини вкрай обмежене внаслідок дедалі більшої спеціалізації людини, що ставить під сумнів її спроможність публічно застосовувати свій розум, отже, брати участь у демократичних процесах.

І цей аспект пов'язаний з тим, що демократія сьогодні є певною проблемою. Адже демократія в сучасних умовах певною мірою переживає кризу, що позначається такими поняттями, як «кінець демократії», «помірна демократія» «постдемократія», «симулятивна демократія» (Блюдорн) тощо. Відповідно виникають концепції, які, враховуючи цю проблематичність, розвивають ідею демократії, подальшої демократизації, що й постає у концепті «деліберативної демократії».

Термін деліберативна (лат. *deliberatio* – обговорення), свідчить про демократію, пов'язану з участю громадян в обговоренні нагальних проблем суспільства й прийняття відповідальних рішень, що своєю чергою передбачає відповідну комунікативну, мовленнєву, етичну та політичну компетенції, отже, здатність і мужність публічно застосовувати свій розум, як наголошував Кант у згаданій праці «Відповідь на запитання: що таке просвітництво». Тут як раз ми й маємо звернутися до первинного значення слова просвітництва. **Сам термін просвітництва, принаймні як він позначається німецькою – «Aufklärung» – це ще й прояснення смислів.** У цьому плані просвітництво постає структурним елементом і деліберативної демократії, перетворюючись на демократію дискурсу.

Хочу зауважити, що громадський дискурс, так само як і деліберативна демократія перебувають у нашій країні ще в зародковому стані. І справа не тільки в тому, що бракує обговорень, дискусій, дискурсів тощо. Як раз навпаки. Поняття дискурсу стало одним із найпоширеніших у соціогуманітарних науках, хоча нерідко викривляється його зміст, коли дискурс розуміють як будь-яке мовлення, навіть монологічне, зникає первинний, а саме діалогічний сенс цього слова, годі вже казати про аргументацію. Понад це, останнім часом у ЗМІ непомірно зросла кількість конференцій, слухань, ток-шоу тощо, на яких обговорюються актуальні питання нашого суспільства.

Проте зазначу, що, по-перше, їхня ефективність досить сумнівна, по-друге, бракує як раз аргументативних дискурсів, де не просто обговорювались би ці проблеми, а й через аргументацію можна було доходити аргументативної згоди щодо правильних рішень стосовно цих проблем. І тут як раз важливу, просвітницьку роль і мають виконувати філософи, показуючи, де в цих дискусіях, як то кажуть, «не сходяться кінці з кінцями», де тенденційно, або викривлено подаються факти, або взагалі інформація фейкова. Проте в будь-якому разі проблемою є також вироблення механізмів, точніше, процедур прийняття рішень на основі цих обговорень.

І так само, як класичне просвітництво пов'язане з критичною рефлексією, так само й аргументативний дискурс, дотичний до критичної або глибинної герменевтики, виходячи за межі фактичності досвіду життєсвіту, містить у собі потужний

емансипативний потенціал, здатний розвінчати викривлені комунікації, приховані перлокутиви в мовленнєвих діях тощо. Тому просвітництво є не тільки конститутивним, а й регулятивним чинником. Люди не тільки мають обов'язок знати і право не знати, вони повинні мати й право та обов'язок знати правду, знати істинне становище речей. У наш час війна – це не тільки безпосередні бойові дії, бомби й ракети, які падають на нас, це ще й боротьба з пропагандою, соціальними й політичними технологіями тощо.

Тому просвітництво й набуває важливого значення саме сьогодні, що потребує, навіть **«мужності до просвітництва»**. Особливо це важливо в ситуації, коли відбувається ескалація хибних смислів, фейків, коли соціальні, політичні технології, посилювані «цифровими технологіями», здійснюють потужну інтервенцію в життєсвіт людини, яка дедалі більше стає беззахисною перед ними. Соціальні технологи, такі собі «політичні масовики-витівники», як можна було б легковажно оцінювати їх до війни, перетворюють свої засоби на зброю масового знищення, дедалі більше хизуючись своїми успіхами.

Якось у своїй публіцистичній статті, – точніше, це було інтерв'ю в популярному журналі, – я висунув тезу, яка стала заголовком цієї статті: «Інтернет – могильник комунізму», можливо, дещо перебільшуючи значення впливу сучасних мережових технологій на формування відкритого суспільства, автономної особистості. Ця теза, мабуть, була співзвучна з ідеєю «кінця історії» Френсиса Фукуями, який дещо погарячкував у своєму діагнозі суспільних процесів 90-х років ХХ ст. А вже сьогодні ми дедалі частіше наражаємось на явища, які можна назвати цифровим пануванням, цифровим тоталітаризмом, цифровим ГУЛАГом тощо.

Свого часу німецький філософ Гельмут Шельскі видав працю «Політика та публічність» [Schelsky, 1983], показавши зміни ролі публіцистики (в широкому сенсі – mass media) у сучасному світі, коли засоби масових комунікацій із трансляторів політичних смислів перетворюються на самих смисловиробників. Додам до цього, що Ю. Габермас 1961 р. у книжці «Структурні перетворення у сфері публічності» зауважив роль громадськості в становленні модерного суспільства, а 2022 року, враховуючи нові явища у сфері громадськості з огляду на цифрові технології, видав працю «Нові перетворення у сфері публічності. Деліберативна політика» [Habermas, 2022], у якій показав маніпулятивну спрямованість сучасних цифрових технологій у публічному просторі.

Однак треба зазначити, що такі маніпулятивні успіхи зазвичай досить сумнівного ґатібю. Здавалося, майже непереможна пропагандистська імперія, яку за великі кошти вибудував Путін, панує над усім світом. Така інформаційна імперія фактично спирається на антипросвітницькі, антимодерні ідеї – апеляція до етосу нерационалізованого життєсвіту, реабілітація традицій і домодерних цінностей, релігійного мракобісся тощо. Проте ця перемога позірна, фейкова. Не можна суспільство змінювати так, як «кухар готує страву» (Ю. Габермас). Точніше, можна, але тільки тимчасово, прагнучи короткострокових цілей, що зрештою позначається головною з них – збереження влади.

Проте для розвінчення цих цілей і потрібне **«нове просвітництво»**, або **«просвітництво просвітництва»**, як зауважив Дитрих Бюлер в уже згаданій праці «Наш просвітник Кант» [Böhler, 2024, S. 21]. Просвітництво просвітництва – це **просвітництво дискурсу**, в якому мають формуватись не тільки критичне мислення та критичне ставлення до інтервенцій нових соціальних технологій, а й здатність аргументувати щодо правильності тих смислів, які формуються цими технологіями, що й проявляється в принципах-домаганнях дискурсу як чинника деліберативної демократії: а) зрозумілість; б) правдивість; в) істинність; г) правильність [Бюлер, 2017, с. 62]. Ці принципи-домагання дискурсу уможливають процедуру виявлення перформативної суперечності твердження самому собі, що своєю чергою передбачає такі вимоги:

– аргументативний дискурс вимагає, по-перше, ретельного пошуку фактів, даних, що утворюють емпіричний базис думки, твердження, отже, пошуку істини. Відтак, його *перша* настанова така: шукай вагомішого аргументу!

- друга вимога дискурсу міститься вже в першій, уточнюючи її: утримуйся від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених швидкокоруч, від примусу цифрових технологій і некритичних своїх або партійних тверджень в інтернеті;
- із цього випливає *третя*, соціальна, вимога дискурсу: завжди поважай людську гідність усіх тих, про кого ти говориш або пишеш, хай це будуть можновладці чи біженці [Ibid., с. 54].

Ці вимоги є й морально-практичними. Відтак неабиякої значущості набуває практична філософія як етика дискурсу. Виявлення латентних перлокутивів, спрямованих на перекручування смислів соціальної дії, розвінчання політичних технологій маніпуляції громадською думкою і комунікаціями, розкриття механізмів введення в оману тощо і має здійснюватись на основі аргументативного дискурсу. А сам дискурс – як складник цього нового просвітництва – постає системно утворювальним чинником деліберативної демократії.

А для цього потрібна освіта, насамперед філософська освіта, основу якої й складає практична філософія. Отже, протидія таким практикам, обґрунтування засобами дискурсу норм і цінностей сучасного суспільного розвитку й відповідна легітимація соціальних інституцій і є першочерговим завданням сучасної практичної філософії як філософії дискурсу.

Однак у сучасних умовах філософська освіта, як і освіта загалом, переживає в нашій країні кризу: скорочуються курси гуманітарних наук, зокрема і філософії. І це відбувається не тільки у нас, а й у інших країнах. Навіть система освіти Гумбольдта-Шляєрмахера, яка донедавна була останнім bastionом культури Німеччини, переживає кризу. І якщо з часів новоевропейського просвітництва освіта розглядалась насамперед як культурна **цінність**, то сьогодні вона перетворюється на **капітал**.

Така обставина пов'язана з тим, що освіта дедалі більше комерціалізується і капіталізується. Варто зауважити, що тема кризи університетів на порядку денному майже півстоліття. І розвинені країни світу реформують свої освітні системи. Це об'єктивний процес, коли концепт «освіта як культура» поступається концепту «освіта як капітал», зокрема і капітал в економічному значенні цього слова, тобто освіта має приносити прибуток із набуттям і застосуванням відповідних компетентностей, а не бути тільки здобуванням знання.

Університети стають такими собі комерційно-підприємницькими установами, докорінно змінюючи свою роль у суспільстві «академічного капіталізму» [Münch, 2009, S. 148]. Вони вже не є тільки місцем академічного життя науковців, науковець перетворюється на підприємницького агента, який у конкуренції з іншими підприємцями має виходити на ринок зі своїми пропозиціями, діючи від імені університету як торгової марки. Аби грати цю роль, університет має перманентно нагромаджувати капітал [Ibid.]. У зв'язку з цим капіталізації зазнає і вся інфраструктура «суспільства знання»: публікації в «фахових» журналах, організація відряджень на наукові конференції, саме навчання, здобуття наукового ступеня тощо.

Аби наука остаточно не забула й не втратила свої «системні коди» (істина / хиба), вона має згадати і своє первинне просвітницьке призначення, а осереддя цього просвітницького процесу має знову стати філософія, а саме практична філософія. Практична філософія має стати серцевиною філософської освіти в університеті. Як тут знову не згадати Канта, зокрема його працю «Суперечка факультетів»: «Зрештою можна погодитися з гордовитим домаганням богословського факультету на те, що філософський факультет є його служницею (однак залишається відкритим запитання: чи *несе* ця служниця перед шляхетною пані *смолоскит*, чи шлейф позаду неї» [Kant, 2005, S. 28]. Це уточнення Канта є, на мій погляд, для філософії орієнтаційним, адже філософія якраз і має бути таким світочем, який показує шлях у пошуках істинного знання, зокрема й наукового, а також обґрунтування правильності соціальних (правових, морально-етичних) норм і цінностей.

Тематизуючи ці питання, Кант надавав перевагу **практичному розуму** над **розумом теоретичним**. А з огляду на той факт, що розум сьогодні постає в таких поняттях, як аргументація та дискурс (Вольфганг Кульман), то йдеться тут про перевагу практичного розуму дискурсу над теоретичним розумом технологій. Отже, практична філософія сьогодні має бути також засобом формування відповідних компетентностей сучасної людини, компетентностей, пов'язаних з тим, щоб навчитися брати участь у дискурсі, вміти критично мислити і правильно аргументувати, що потребує також громадської і політичної мужності. Мати мужність до розуму сьогодні означає мати мужність до аргументативного дискурсу. Філософувати дискурсом є й мужністю до просвітництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бьолер Д. *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи*. / Пер. з німецьк., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. Київ: Стилос, 2014.
- Бьолер Д. Розмисли щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз. / Пер. з нім. А. Єрмоленка. *Філософська думка*. 2017. № 2. С. 54-56.
- Гьосле В. Моральна рефлексія та розпад інституцій. До діалектики просвітництва та антипросвітництва. *Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі*. Київ: Лібра, 2003. С. 52-67.
- Круглий стіл «Філософської думки» Просвітництво: історія, культура, ідентичність. *Філософська думка*. 2017. № 4. С. 6-46.
- Култаева М. Д. Просвітництво: формула Канта і сучасні наративи (Друге і Третє просвітництво). *Філософська думка*. 2024. № 2. С. 100-104.
- Маєр-Абіх К.-М. *Повстання на захист природи. Від докільця до спілносвіту*. Київ: Лібра, 2004.
- Beck U. *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007.
- Böhler D. *Unser Aufklärer Kant. Eine narrative, zuweilen diskursive Hommage als Hinführung*. Berlin: Litt, 2024.
- Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten* / Hrsg. von Dietrich Böhler, Harald Asel und Bernadette Herrmann. Erstes Bad Kissinger Symposium des Hans Jonas-Zentrums e.V. – 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022. Bad Kissingen. Baden-Baden: Alber, 2023.
- Habermas J. Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. *Habermas J. Kleine politische Schriften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981.
- Habermas J. *Ein neuer Strukturwandel der Öffentlichkeit und die deliberative Politik*. Berlin: Suhrkamp, 2022.
- Kant I. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Kant. *Werke. Digitale Bibliothek. Sonderband*. Berlin: Directmedia, 2004. (Kant I. Werke in zwölf Bänden. B.11. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977. S.53-61.)
- Kant I. *Der Streit der Fakultäten*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2005.
- Kurreck Jens. Die Pflicht zu wissen und das Recht auf Unwissen. *Philosophieren aus dem Diskurs. Beiträge zur Diskurspragmatik*. Hrsg. Burckhart H., Gronke H. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2002. S.379-403.
- Münch R. *Dynamik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1995.
- Münch R. *Die Kultur der Moderne*. Frankfurt a. M., 1986. (Цит. за: Meyer Th. Globalisierung und Menschenrechte / Zukunftsverantwortung in der Marktwirtschaft. In Memoriam Hans Jonas. Redaktion: Micha Werner. München: Lit, 2000).
- Münch R. Globale Eliten, lokale Autoritäten. *Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA, McKinsey & Co*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2009.
- Raynaud P., Bilyi O., Boichenko M., Garapon A., Dobrodum O., Yermolenko A., Casanova J.-C., Olander J.-A., Proleev S., Panych O., & Finko A. Європа: політика, право, демократія. *Філософська думка*, 2017. № 5, 6–44.

Schelsky H. *Politik und Publizität*. Stuttgart: Degerloch, 1983.

Weizsäcker, Ernst Ulrich von, Anders Wijkman: *Wir sind dran. Club of Rome: Der große Bericht*. Gütersloher Verlagshaus, 2017. (Engl. Originaltitel «Come On!» Springer Verlag New York, 2018).

Weizsäcker, Ernst Ulrich von. *Wir brauchen eine neue Aufklärung. Deutschlandfunk kultur*. 07.04.2018 / [www.deutschlandfunkkultur.de > 50-jahre-club-of-rome-wir-brauchen-eine-neue-aufklaerung-100.html](http://www.deutschlandfunkkultur.de/50-jahre-club-of-rome-wir-brauchen-eine-neue-aufklaerung-100.html)

Yermolenko A. Mitverantwortung der Intellektuellen im Krieg Rußlands gegen die Ukraine. *Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten* / Hrsg. von Dietrich Böhler, Harald Asel und Bernadette Herrmann. Erstes Bad Kissinger Symposium des Hans Jonas-Zentrums e.V. – 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022. Bad Kissingen. Baden-Baden: Alber, 2023. S.54-60.

Zapf W. *Entwicklung und Sozialstruktur moderner Gesellschaft*. H.Korte, B.Schäfers (Hrsg.). *Einführung in die Hauptbegriffe der Soziologie*. Opladen: Leske+Budrich, 2016. S.237-251.

Єрмоленко Анатолій Миколайович

доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
E-mail: a_yermolenko@yahoo.de
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

Стаття надійшла до редакції: 20.04.2025

Схвалено до друку: 25.05.2025

ENLIGHTENMENT AS AN “UNFINISHED PROJECT” AND UNIVERSITY PHILOSOPHY IN THE CONDITIONS OF CRISIS AND WAR

Yermolenko Anatoliy M.

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor
Corresponding Member of NAS of Ukraine
Director of H. S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: a_yermolenko@yahoo.de
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

ABSTRACT

The article proposes the idea of «unfinished enlightenment», which involves the permanent creation of reflective structures for the justification of norms and values of society based on the meta-institution of deliberative democracy. Despite the interpretation of enlightenment as a certain historical stage of the spiritual development of society (ancient Greek or modern European), enlightenment is interpreted as a structural element of «feedback» of society, which ensures its self-knowledge, self-reflection and self-control.

The component here is the public discourse, which involves the communicative, axiological and political competence of citizens, the ability and courage to use their minds publicly and reach an agreement with other people on solving the main problems of society. The idea of Enlightenment is important for defining the polity of modern society, free individuality, modern institutions in general, civil society with its sphere of publicity, etc. The idea of “unfinished enlightenment” implies the permanent creation of reflective institutions of society. Enlightenment is interpreted as a certain instance of self-reflection of society, as its structural element, “constitutive factor”, as a critical attitude to reflection itself. Thus, Enlightenment is a meta-institution of society, its legitimizing instance, which is aimed at affirming, justifying, substantiating the norms, values, customs, traditions and institutions of society.

Keywords: *public, deliberative democracy, discourse, enlightenment, reflective structures.*

REFERENCES

- Böhler, D. (2014). *Responsibility for the Future from a Global Perspective*. / Trans. from German, afterword, notes by Anatoly Yermolenko. Kyiv: Stylos. (In Ukrainian).
- Böhler, D. (2017). Meditations concerning our surrounding in conditions of external and internal threats. / Trans. from German by A. Yermolenko. *Filosofska Dumka*, 2, 54-56. (In Ukrainian).
- Hösle, V. (2003). Moral Reflection and the Disintegration of Institutions. Towards the Dialectic of Enlightenment and Anti-Enlightenment. (pp. 52-67). *Hösle. V Practical Philosophy in the Modern World*. Kyiv: Libra. (In Ukrainian).
- Round table discussion of “Filosofska Dumka” (Philosophical Thought) Enlightenment: history, culture, identity. (2017). *Filosofska Dumka*, 4, 6-46. (In Ukrainian).
- Kultaieva, M. (2024). The enlightenment: Kant’s formula and modern narratives (second and third enlightenment): Speeches. *Filosofska Dumka*, (2), 100–104. (In Ukrainian).
- Meyer-Abich, K.-M. (2004). *Revolution for Nature: From the Environment to the Connatural World*. Kyiv: Libra. (In Ukrainian).
- Beck, U. (2007). *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Böhler, D. (2024). *Unser Aufklärer Kant. Eine narrative, zuweilen diskursive Hommage als Hinführung*. Berlin: Litt.
- Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten* (2023). / Hrsg. von Dietrich Böhler, Harald Asel und Bernadette Herrmann. Erstes Bad Kissinger Symposium des Hans Jonas-Zentrums e.V. – 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022. Bad Kissingen. Baden-Baden: Alber.
- Habermas, J. (1981). Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. *Habermas J. Kleine politische Schriften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (2022). *Ein neuer Strukturwandel der Öffentlichkeit und die deliberative Politik*. Berlin: Suhrkamp.
- Kant, I. (2004). Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? Kant. *Werke. Digitale Bibliothek. Sonderband*. Berlin: Directmedia. (Kant I. Werke in zwölf Bänden. B.11. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977. S.53-61.)
- Kant, I. (2005). *Der Streit der Fakultäten*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Kurreck, Jens. (2002). Die Pflicht zu wissen und das Recht auf Unwissen. *Philosophieren aus dem Diskurs. Beiträge zur Diskurspragmatik*. Hrsg. Burckhart H., Gronke H. Würzburg: Königshausen & Neumann. S.379-403.
- Münch, R. (1995). *Dynamik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Münch, R. (1986). *Die Kultur der Moderne*. Frankfurt a. M. (Цит. за: Meyer Th. Globalisierung und Menschenrechte / Zukunftsverantwortung in der Marktwirtschaft. In Memoriam Hans Jonas. Redaktion: Micha Werner. München: Lit, 2000).
- Münch, R. (2009). Globale Eliten, lokale Autoritäten. *Bildung und Wissenschaft unter dem Regime von PISA, McKinsey & Co*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2009.
- Raynaud, P., Bilyi, O., Boichenko, M., Garapon, A., Dobrodum, O., Yermolenko, A., Casanova, J.-C., Olander, J.-A., Proleev, S., Panych, O., & Finko, A. (2017). Europe: politics, law, democracy. *Filosofska Dumka*, (5), 6–44.
- Schelsky, H. (1983). *Politik und Publizität*. Stuttgart: Degerloch.
- Weizsäcker, Ernst Ulrich von, Anders Wijkman: Wir sind dran. (2017). *Club of Rome: Der große Bericht*. Gütersloher Verlagshaus. (Engl. Originaltitel «Come On!» Springer Verlag New York, 2018).
- Weizsäcker, Ernst Ulrich von. (2018). Wir brauchen eine neue Aufklärung. *Deutschlandfunk kultur*. 07.04.2018 / [www.deutschlandfunkkultur.de > 50-jahre-club-of-rome-wir-brauchen-eine-neue-aufklaerung-100.html](http://www.deutschlandfunkkultur.de/50-jahre-club-of-rome-wir-brauchen-eine-neue-aufklaerung-100.html)
- Yermolenko, A. (2023). Mitverantwortung der Intellektuellen im Krieg Rußlands gegen die

Ukraine. *Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten* / Hrsg. von Dietrich Böhler, Harald Asel und Bernadette Herrmann. Erstes Bad Kissinger Symposium des Hans Jonas-Zentrums e.V. – 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022. Bad Kissingen. Baden-Baden: Alber. S.54-60.

Zapf, W. (2016). *Entwicklung und Sozialstruktur moderner Gesellschaft*. H.Korte, B.Schäfers (Hrsg.). *Einführung in die Hauptbegriffe der Soziologie*. Opladen: Leske+Budrich. S.237-251.

Article arrived: 20.04.2025

Accepted: 25.05.2025

Як цитувати: Єрмоленко, А. (2025). ПРОСВІТНИЦТВО ЯК «НЕЗАВЕРШУВАНИЙ ПРОЄКТ» І УНІВЕРСИТЕТСЬКА ФІЛОСОФІЯ В УМОВАХ КРИЗИ ТА ВІЙНИ. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (72), 8-17. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2025-72-1>

In cites: Yermolenko, A. (2025). ENLIGHTENMENT AS AN “UNFINISHED PROJECT” AND UNIVERSITY PHILOSOPHY IN THE CONDITIONS OF CRISIS AND WAR. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (72), 8-17. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2025-72-1> [In Ukrainian]